

SALAMON LÁSZLÓ VÁRADI ESZMÉLKEDÉS

Nyolcvanadik évem küszöbén nehéz, szinte abszurd feladat volna úgy felidézni kisdíákkori emlékeimet, hogy a közvetlen élmények frissességével hassanak, és ne színezzék, illetőleg ne színtelenítsék el azokat a letűnt évtizedek formálta, a változás és tapasztalat törvényeinek alávetett érzelmek; a boldogító, s olykor boldogtalanító forrongások múltán megállapodottá vált világnézetem aspektusai.

Mégis, úgy vélem, hogy visszaemlékezéseim — melyek immár hét évtized az-

óta történelemmé vált eseményeinek szubjektív, egyéni sorsomat és pályámat is részben meghatározó élményeit idézik fel — hiányosak volnának, ha a premontrei kanonokrend váradi gimnáziumáról, amelynek növendéke voltam, s mely Nagyvárad, szülővárosom kulturális és társadalmi életében jelentős szerepet játszott, hallgatnék.

Gondolom, az ismétlés vétkét sem követem el, ha Dutka Ákos (lásd *A Holnap városa* című kötetét) és Tabéry Géza, egykori iskolatársam és barátom emlékiratai után is felidézem e kiváló tanítézet egyes emelkedetten eredeti szellemű tanáraival és tanítványaival kapcsolatos emlékeimet, melyek immár mentesek az egykori kis- és kamasszá nőtt diák szorongásaitól, s éppen ezért a „megszépitő messzeség“ elfogultságaival is megtűzdeltek.

A premontrei kanonokok (eredetileg Franciaországból áttelepült tanítórendjének) váradi főgimnáziuma, a mellé épült jogakadémiával együtt, a város egyik legimpozánsabb épületében működött, s tantermei, folyosói, szertárai, ha nem is éppen a ridegség, de a szigorú pedantéria benyomását keltették bennem, a riadt nebulóban, akit azóta mártírhalált halt, ez alkalommal ünneplőbe öltözött édesanyám beiratkozásra vitt a fehér-csuhás, derekán azürkék cingulusal övezett Beke B. Boldizsár, az I. b. osztályfőnöke elé.

Apám, a szigorú, egykori hivatásos katona, aki ekkor már a nagyváradi postaigazgatóság tisztviselője volt, dörgedelmes szavakkal figyelmeztetett, hogy velem és egész családommal szembeni legfőbb kötelességem: eminensként elvégezni a gimnáziumnak mind a nyolc osztályát, mert csak ilyenként valósíthatom meg az ő álmát, hogy m. kir. postamérnök

legyen belőlem. Mint volt katona, nyilván úgy vélte, hogy nebuló-fia vak engedelmességgel fogja teljesíteni akaratát, hiszen a parancs — az parancs, amit nem teljesíteni egyike a főbenjáró vétkeknek. Mindaddig, míg el nem hagytam a szülői házat, a parancsolás volt apám nevelői metódusának legfőbb eszköze, annak ellenére, hogy olykor könnyörtelen szigorúságát irántam való szeretete inspirálta, s talán az a hiedelme, hogy fiúgyermekből csak akkor lehet derék embert nevelni, ha apja keményen kordában tartja.

S ez nemcsak az én apjának, hanem számos osztálytársam apjának, sőt az előkelő megjelenésű, többnyire vonzó külsejű premontrei pap-tanároknak is nevelői elve volt. Bennem és osztályom hozzám közelebb álló nebulóiban apáink és tanáraink szigorúsága félsszel elegyült respektust alakított ki irántuk, de egyben szinte mágiikus vonzása tisztelgetet is. Tiszteletemet tanáraink iránt valószínűleg az is fokozta, hogy a családi körünkben megforduló idegenektől nemegyszer hallottam: a premontreiek gimnáziuma az ország egyik legkiválóbb, legerősebb középiskolája; tanárai nem szerzetesek, hanem kanonokok, legtöbbjük Rómában végezte teológiai tanulmányait, s számosan közülük úgynevezett előkelő családok gyermekei.

A társadalmi előkelőség kritériumával kisdíák-koromban természetesen nem voltam tisztában. Akkor eszembe se jutott megfigyelni, hogy osztálytársaim általában az iskola többi, alsóbb és felsőbb osztályaiba járó növendékek szülei milyen társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartoztak. Ennek felismerésére nem adott alkalmat sem osztály- és iskolatársaim egymástól feltűnően eltérő ruházata (akkoriban még nem divott az iskolai egyenruha), sem a pap-tanárok megkülönböztető bánásmódja azokkal a növendékekkel szemben, akiknek szülei magas, magasabb vagy viszonylag alacsonyabb társadalmi osztályhoz, illetőleg réteghez tartoztak. Azt sem tapasztaltam, hogy vallási vagy nemzetiségi szempontból megalázó vagy bántó megkülönböztetések érvényesültek volna a tanárok vagy diákok részéről, hiszen a premontreiek gimnáziumának nagyszámú izraelita vallású, illetőleg görög katolikus, román nemzetiségű növendéke közül sokan eminens tanulók voltak. Ha olykor mégis felütötték fejüket antiszemita vagy a román nemzetiségű diákokkal szembeni gyalázkodó, heccáplánok stílusára emlékeztető megnyilvánulások, ezeket, ha tanáraink vagy a nagy-

műveltségű igazgató, Novotny S. Alfonz tudomására jutott, tekintet nélkül a gyalázkodók apjának társadalmi rangjára, szigorúan megbüntették, súlyosabb esetekben el is tanácsolták (consilium abeundi) tanintézetünkől.

De ez csak az érem egyik, tisztább arcélú oldala volt. Akkor még nagyon is fejletlen megfigyelőképességemmel és valóságérzéssel nem vettem, nem vehettem észre, hogy az elemi iskolák negyedik osztályának elvégzése után milyen elenyésző számban kerültek a főgimnáziumba (vagy a város másik középiskolájába: a főreáliskolába) a szegény, rangtalan fizikai vagy kézművesdolgozók fiai. A félfeudális-polgári liberalizmus nem hozott ugyan a jóval későbbi „*numerus clausus*“-t tartalmazó, faji alapon álló törvényt, de a magas tandíjakkal, az uralkodó osztályokhoz képest mind vagyoni, mind erkölcsi vonatkozásban kedvezőtlen körülmények között élő honpolgárok fiai számára tényleges *numerus clausus*t jelentett apáinknak az „alkotmány sáncain“ kívül álló helyzete, pontosabb meghatározással: tudatosan kitervelt számkivetettsége.

Ebből nebuló-eszemmel akkor csupán annyit vettem észre, hogy az izr. elemi iskola négy osztályában egyik legjobb barátom, „legbizalmasabb“ osztálytársam, Schön Pál, aki pedig nagyon jó tanuló és egy szegény szabómester fia volt, a premontreiek gimnáziumában már nem volt osztálytársam; saját apja műhelyében lett tanonc, s mint később megtudtam: az első világháborúban közkonatnaként esett el.

A premontrei kanonokrend gimnáziumának tanárait, akik kivételes műveltségük, szakmai felkészültségük és világiasan kulturált jómodoruk ellenére is a magasabb rangú papok osztály-szellemben nevelkedtek, a már említett társadalmi-kulturális viszonyok igaztalan-sága egyáltalán nem érdekelte. S bár túlnyomó többségének viszonylagos liberalizmusa nem türte tanintézetünk falain belül a faji-nemzetiségi megkülönböztetéseket, mégis *úriemberek* voltak, mégpedig bizonyos értelemben független, előkelő úriemberek, akik mind egyházi, mind pedagógusi viszonylatban csak rendjük főnökének, a jászóvári prépostnak tartoztak felelősséggel.

Ki is hívták maguk ellen egyes papi rendek, mint a kapucinus szerzetesek, a klerikális heccáplánok és más papi személyek irigységét, s az irigységgel mindig szimbiozisan élő kisebb-nagyobb gyűlölet ártó szándékát.

Ennek bizonyosságaként — közbevetőleg — meg kell említenem, hogy a húszas években, amikor a horthysta ellenforradalom börtönéből szabadulva, budapesti illetőségemet feladva, ismét Váradra kerültem, az akkori polgári román tanügyi hatóságok által megszüntetett premontrei gimnázium egyik volt tanára mondotta el nekem, hogy hány feljelentést küldött több premontrei tanár „magánéletéről“ Bangha páter, ez a minden haladó és liberális eszmét halálosan gyűlölő jezsuita Jászóvárra, azzal vádolva az illetőket, hogy a premontrei rendet örömtanyává züllesztették le, ahol nólátogatókat fogadnak; hogy a katolikus anyaszentegyház vagyont és tekintélyét veszélyeztető olyan „hazátlan bitangokkal“ fraternizálnak, mint dr. Ágoston Péter jogakadémiai tanár, az 1919. évi magyarországi proletárforradalom későbbi népbiztosa; hogy liberális helyi és budapesti lapok előfizetői, s a választásokon (amelyek akkor még nyíltak voltak) voksaikat a szerintük destruktív Justh-féle 48-as pártra adják le.

Mint említettem, kisdíák koromban tanáraim és általában a felnőttek világának intrikáiból, kenyér- és presztízsharcából semmit vagy alig valamit vettem észre; figyelmemet s kisdíák-társaim figyelmét a latin grammatika, a földrajz, a számtan, a rajzoló-geometria „rejtelmek“ kötötték le, a szekundáktól és a büntetésektől való félelem sokszor torokszorító órái. És még valami: a „Veni sancte“-k és „Te deum“-ok tömjénfüstös miséi, az orgona polifonikus telítettséggel felhangzó fűgái, a katolikus istentisztelet latin nyelvű szólamai, melyek bennem, a nebulóban először váltották ki az áhítat érzését, szemben az izraelita vallásfelekezeti viszonylagos puritánságával, melynek héber nyelvű liturgiáját nem értettem és megkötöttségeit, szabályait már akkor tehernek éreztem. Pedig apám nem volt vallásos kedélyű ember (különösen ami az étkezési szabályokat illette), édesanyám sem volt bigottan az, s házunkban a vallásosság követelményeinek csak velünk együttlakó anyai nagyanyám, a bölcs, öreg korában is sokat olvasó, minden iránt érdeklődő Eszter néni tett eleget. Apám, anyám és nagyanyám imakönyvei a héber szövegek mellett azok magyar nyelvű fordítását is tartalmazták. Apám mint állami tisztviselő szombaton is éppúgy dolgozott, mint hétköznapon, s csak „hosszú napon“ és a zsidó újév két napján járt templomba. A váradi zsidóság bigottan ortodox rétegének sok tekintetben még zárt és zárkózott életével szemben apám-

Salamon László a 30-as években

nak, anyámnak, nagyanyámnak meghitt keresztény barátai, illetőleg barátnői voltak.

Az izraelita elemi iskolában tanítóim és tanulótársaim mintegy bűvös kört vontak körém, amelyen túl szülővárosom világa és társadalma szinte „terra incognita“-nak tűnt.

A méltóságteljes magatartású premontrei kanonokok gimnáziumában, a katolikus és protestáns keresztény diákok között eleinte zavartnak éreztem magamat, társtalannak, s csak akkor kezdtem viszszeranyerni lelki egyensúlyomat, amikor jobb- és baloldali padtársaimmal: Petrovay Sándorral, a később világhírűvé vált matematikussal és Nadányi Zoltánnal, a néhány évvel ezelőtt elhunyt jeles költővel baráti viszonyba kerültem.

Paptanáraim iránti félszem lassan mély respektussá változott. Bármelyik tanárom lépte át öránként osztályunk küszöbét: fehér, elegáns reverendájukban, frissen borotvált arcukkal, tekintetük nem zord, de határozott komolyságával olyan légkört teremtett körülünk, hogy pisszenni sem volt merszünk, s ha magyarzatukat nem is mindig kísértem kellő figyelemmel, legalább —

kisdiákos képmutatással — úgy tettem, mintha fölöttébb érdekelnének szavaik.

A későbbi években, amikor nagyenyedi és végül budapesti diákként civil tanárok keze alá kerültem, egyesek pedagógiai nyersesége következtében sokszor nosztalgikusan gondoltam vissza a premontreiek gimnáziumának légkörére, annak ellenére, hogy jörendű tanulóiból a harmadik osztályban rossz tanulók csúsztam le, s apám, éppen premontrei tanárainak javaslatára hallgatva, távoli gimnáziumokba iratott be, annak reményében, hogy azokban majd újra jörendű diákká válok.

*

Nagyhírű felekezeti középiskolákkal más városok is dicsekedhettek. A katolikus, pontosabban: szerzetes-rendi gimnáziumok közül a piaristákéi, a ciszterciákéi is országos hírvérek voltak. A premontrei kanonokrend Kassán és Keszthelyen is jónevű tanítézetet tartott fenn. De hogy váradí főgimnáziumunk mégis — országos viszonylatban — kiemelkedő hírnevet szerzett, az nemcsak azzal magyarázható, hogy egyes kiváló professzorai a tudományos kutatás területén jelentős eredményeket értek el, hanem azzal a társadalmi szerepükkel is, melyet Várad forrongó, mozgalmas közéletében betöltöttek. Kisdiák koromban persze erről nem volt, nem is lehetett tudomásom. De később, társadalmi és politikai eszmélésem korában annál többet tudtam meg erről. Sőt már harmadik-negyedik gimnazista koromban, amikor rendszeres újságolvasóvá váltam, a *Nagyvárad* egyik polémikus cikkéből arról is tudomást szereztem, hogy a *Tiszántúl* című klerikális-jobboldali helyi lapban antiszemita uszító cikkek jelentek meg, s a *Nagyvárad* *Napló* éppen ezekre a cikkekre válaszolt szenvedélyesen visszautasító hangon. (Azt hiszem, Ady Endre ebben az időben került a laphoz.)

Éppen e cikkek olvasása idején ágyban fekvő beteg lettem, s szüleim dr. Edelmann Menyhértet, háziorvosunkat hívták el hozzám, aki valaha a premontre-i gimnázium növendéke, abban az időben a váradí szabadkőműves páholy tagja s egyben dr. Károly Irén, a később hírnevesse vált premontrei fizikatanárunk jóbarátja volt. Még ma is pontosan emlékszem a betegágyamnál apámmal folytatott beszélgetésére, amelynek kapcsán elmondotta, hogy Károly Irén dr. milyen megvetéssel szólt neki a *Tiszántúl* klerikális-antiszemita cikkeiről, s arról is, hogy a premontrei kanonokok

jó része nemcsak hogy klerikális nem volt soha, hanem politikailag is a függetlenségi párttal szimpatizált, amely abban az időben, polgári viszonylatban, a legbaloldalibb pártnak számított.

Dr. Károly Irén a fizika tudományának szinte megszállott rajongója volt, s tanítványai közül is csak azokkal szemben engedett fel olykor ridegségig fokozódó szigorúsága, akik komoly érdeklődést mutattak a fizikai problémák iránt. Sokan, jómagam is, többször írtak már arról, hogy ez a kiváló tudós-professzor Marconit megelőzően kikísérletezte a drótnélküli távirót, s egy alkalommal a premontrei gimnázium fizikai laboratóriumából tíz perces beszélgetést folytatott a püspöki palotával.

Lehet, hogy ha megfelelő anyagi alapok állottak volna rendelkezésére, fizikai felfedezései révén (mert állítólag nemcsak a drótnélküli táviró kikísérletezésén dolgozott sikeresen), méltó társa lehetett volna Eötvös Lorándnak, s a fizikai felfedezések történelmében neve az élenjárók között szerepelne. De míg az irodalom, a történelemírás és az újságírás terén Várad a vidéki városok között jeles egyéniségekkel dicsekedhetett, a természettudományos kutatás területén lemaradt. Kolozsvárhoz viszonyítva, amelynek egyetemén egy Apáthy István s a nagy orvosprofesszorok egész sora működött abban az időben, Várad csak néhány középiskolai, hiányosan felszerelt fizikai és kémiai laboratóriummal rendelkezett.

Ennek tulajdonítható, hogy dr. Károly Irént (a női névként ismeretes Irén keresztnév a görög Iréneusz rövidítése s fülünk számára kissé komikusan hangzott), ezt a magába zárkózott, még sétaít is magányosan végző paptanárt sokáig csak helyi nagyságként tisztelték, annak ellenére, hogy — mint arról számos budapesti lapban és a váradí sajtóban hosszabb cikkeken számoltak be —, Marconi, akit ő Oroszországban felkérésre, nyilvánosan elismerte fizikai kísérleteinek tudományos jelentőségét.

Az, hogy dr. Károly Irén tehetsége, buzgalma, szorgalma, felkészültsége ellenére, a fizika tudományának firmamentumán — mind országos, mind európai viszonylatban — majdnem névtelen csillog maradt, lehangoló, de egyben figyelmeztető bizonyossága annak, hogy a tehetőség, a rátermettség egymagában még nem feltétlen garanciája a sikernek és az érvényesülésnek. Olykor személyi tulajdonságok is akadályai lehetnek annak, hogy a tehetség kibontakozhassék. Károly Irén esetében már említett zárko-

zottsága, érzékenységgel párosult szerénysége, melybe tudói büszkeségét és keserűségét páratlan önfegyelmel rejtette; a számára kedvezőtlen véletlenek s olykor az egyéni sorsot is meghatározó imponderabiliák voltak azok a tényezők, melyek kétségtelen tudósi-kutatói érdemeit megkérdőjelezték. De talán az a század eleji társadalmi-politikai légkör is hozzájárult ehhez, mely az akkori Váradot minden más vidéki várostól megkülönböztette. Fejlődő nagypára, fejlett (talán túlfejlett) kereskedelme, ugyanakkor a Tisza Kálmánok és Tisza Pisták sovíniszta, félféudális, a zsidó vezetésű bankokkal és bankárokkal szövetkezett reakcionarizmusa; másfelől a mind erőteljesebbé váló munkásmozgalom, a radikalizálódó kispolgárság egyre élesebb hangú, színvonalas sajtója olyan érzelmi és gondolkodásbeli feszültségekkel telítette e város közéleti légkörét, mely kiváltságosainak és gyökeres változásokat követelő közép- és kispolgaraiknak, a nemzeti létükért harcoló román értelmiségieknek és a kizsákmányolt, ebek harmincadjára dobott munkásoknak érdeklődését, minden más érdeklődési hajlomot — többek között az új természettudományos eredmények iránti érdeklődést is — elhalványítva, a nagy politikai-társadalmi reformok, elsősorban az általános választójog kiharcolása vagy annak megakadályozása felé fordult.

Mi, gimnazista kisdíjakok természetesen e küzdelekről semmit vagy alig tudunk valamit; legfeljebb annyit, ami mint kezdő újságolvasóknak vagy szüleink otthoni beszélgetéseit kihallgatva, tudomásunkra jutott. S ha mégis kommentárt fűzök a kisgimnazista koromban szülővárosomban végbement társadalmi-közéleti állapotokhoz, ezt nem a személyes élményeimre való visszaemlékezés alapján teszem, hanem a későbbi, fejlettebb tudatvilágomban kialakult remiszenciák kényszerítő hatása alatt; abban a meggyőződésben, hogy (akarva, nem akarva) a változó városi viszonyok akkor is hozzájárultak gyermekkori lelkületem értelmi-érzelmi alakulásához, ha azokat nem a közvetlen tapasztalat, nem a személyes részvétel segítette elő.

Egy apám egzisztenciális helyzetét is közelről érintő, családi nyugalmunkat hetekig feldúló esemény mégis ízelítőt adott nekem, a kisdíjaknak annak észrevételezésére, hogy iskolám és otthonom falain kívül olyan erők és hatalmak „játeká” folyik, melyet ésszel felérni nem tudtam még, csak apám és anyám számtalan izgatott beszélgetése, gondterhelt járásuk-kelésük, apámnak nálam három

évvél fiatalabb Szidónia húgommal szembeni szokatlanul türelmetlen hanghordozása, permanenssé vált idegessége ébresztett arra, hogy valami kívülről fenyegető veszély-zónába sodródott kispolgári életünk. Végül is nagyanyámtól tudtam meg, hogy mi az oka apám és anyám gondterheltségének. Elmondotta, hogy apámat miniszteri végzéssel a váradi postaigazgatóságtól a zilahi postahivatalhoz helyezték át, nyilván azért, mert a legutóbbi képviselőválasztáson Barabás Bélára, a függetlenségi párt jelöltjére szavazott, s ezzel (számos más állami tisztviselővel együtt) elősegítette Tisza István gróf megfosztását váradi mandátumától, melyet ez ideig mintegy politikai hitbizományának tartott. Abban az időben az állami tisztviselők, éppúgy, mint a kormány kegyeit élvező jómódú társadalmi rétegek választópolgárai rendszerint a kormánypárti jelöltre adták le nyíltszavazásos voksaikat. Valóságos kormányellenes lázadásnak minősült tehát, hogy az állami tisztviselők jó része, köztük apám is, Barabás Bélára, a függetlenségi párt markáns egyéniségű jelöltjére adta szavazatát, aminek döntő szerepe volt megválasztásában, illetőleg gróf Tisza váradi képviselőségének megszűnésében. Tisza Kálmán „liberális” pártja azonban a Tiszák e nagy tekintélyvesztése ellenére is kormányon maradt, s pár hónappal a választások után áthelyezésekkel, számos állami tisztviselő esedékes előléptetésének felfüggesztésével igyekezett megtorolni azok főbenjáró bűnnek minősített „hűtlenségét”, holott ennek a „hűtlenségnek” kiváltó oka maga Tisza István gróf miniszterelnök volt, aki az állami tisztviselők fizetésemelését, illetőleg fizetésrendezést sürgető követeléseire, egyik parlamenti beszédében — a Tisza grófok megszokott göggyével és fennhéjázásával — azt a kijelentést tette, hogy „az állami tisztviselők egynek krumplít, ha nem telik másra a fizetésükből”.

Apám, bár a Kolozs megyei Kalotaszentkirályon elszegényedett földbérlő fiaként született, majd a főreáliskola diákjaként Váradhoz kötődött, itt katonászkodott, itt nősült, itt születtek gyermekei (mint azóta elveszett családi albumunkban feljegyezte, László nevemet is annak „köszönhetem”, hogy a városban eltemetett Szent László királynak nevével akart emlékeztetni szülővárosom kimagasló történelmi múltjára). Elszakadni e várostól nemcsak számára, de anyám, nagyanyám számára is valóságos tragédiát jelentett volna, mind anyagi, mind erkölcsi szempontból.

Apám mindig szigorú tekintete ezekben a hetekben még komorabban villant felém, anyám máskor mosolygós ajkán is tőmondatokban fogalmazódott meg mondanivalója; csak nagyanyám simogatott meg olykor, akinek hosszú élete végéig kedvenc unokája és védenca voltam. Egy délben azután, amikor az iskolából hazatértem, apám és anyám szókatlan jókedvvel és derűvel fogadott. Ez a családi hangulati szivárvány, mely hetekig tartó érzelmi borulat után jelent meg sorsunk egén, engemet is felvidített, s a szokottnál nagyobb kedvvel fogtam hozzá leckéim megtanulásához. Apám és anyám hangulati feloldódásának oka pedig az volt, hogy apám (és több tisztviselőtársam) áthelyezését visszavonták. Mint később megtudtam: a kormány retorziói a váradi „lázadó” tisztviselők ellen — Barabás Béla és több más függetlenségi képviselő interpellációjára — hangos parlamenti vihart kavartak fel; s az ellenzéki lapokban, mind a fővárosiakban, mind a váradiakban, heves támadó cikkek jelentek meg, melyek Tisza gróf és kormánya önkényét pellengézték ki. A kormány retirált, mentegéztött, „tévedésnek”, tudta nélkül hozott intézkedéseknek igyekezett feltüntetni a retorziókat, mert az egyre inkább kiéleződő politikai harcok légkörében nem akarta az állami tisztviselők egy részének elkeseredését fokozni.

Apám derűs hangulata nem sokáig tartott. Alapjában jólelkű ember volt, rajongott családjáért, de sok megpróbáltatáson átment gyermekkorából olyan, szinte a mániakusságig fokozódó kötelességtudatot, erkölcsi fegyelmet, humortalan, egyhúrú kedélyvilágot hozott magával, mely teljesen érzéketlen volt gyermekki, kisdíákkori érzelmi életem igényeivel szemben. Ambícióktól, a felemelkedés vágyától fűtött, ellentmondásokkal teli, a bonyolult, a magasabb szellemi élet kulturális szomjától azonban távol eső életét azokba az értelmi és érzelmi sablonokba kényszerítette, melyek a Ferenc József-i kor kis- és középrangú hivatalnokainak csaknem általános magatartásbeli ismertetőjele volt. Mint zsidó származású (s akkor még kisszámú izraelita) állami tisztviselő, nemcsak öszinte hazafiságával, hanem életformában és külső magatartásban is hasonlóvá igyekezett válni a túlnyomó többségében kisenemesi származású tisztviselő-társaihoz. Túlhajtván a társadalmi réteg anakronisztikus erőnyeit és hibáit, fiát, engemet is az apai erőszak eszközeivel próbált a saját képére formálni, hogy — ambícióinak megfelelően — majdan nálánál kü-

lőnb „úr”, magasabb társadalmi rangra emelkedő ember váljék belőlem. Ereendő hajlamaim, mint például korán kiütöző irodalmi érdeklődésem, nemcsak hogy nem tetszettek neki, de fokozott szigorral elnyomni igyekezett őket. Az író, újságíró, színész, s minden rendű és rangú művész — az általános kispolgári mentalitásnak megfelelően — az ő felfogása szerint is, amolyan haszontalan, éhenkórász, bizonytalan egzisztenciájú figura volt, annak ellenére, hogy Jókai és Mikszáth regényeit szívesen olvasta, s szobáink falán néhány jőnevű festőművész képe függött. Szelídeklű, jóságos anyám, mint annak a „liberális” (pontosabban: ál-liberális) korszaknak hivatalnok-feleségei, ha igyekezett is enyhíteni apám velem szembeni kíméletlen szigorát, közbenjárásai nem sok eredményt hoztak, hiszen a „pater familias” tekintélye és akarata a feleséget is engedelmesre vagy legalábbis a család-fenntartó férj akarataival, céljaival teljes azonosulásra szoktatta. Anyámnak ez talán nem is esett nehezére, mert apám a szó kispolgári értelmében mintaférj volt: nem ivott, nem kártyázott, fizetését utolsó fillérig hazaadta, korán elözevgyült anyai nagyanyámat megkülönböztetett tisztelettel vette körül, és saját rokonságát elhanyagolva, anyám rokonságához húzott.

Az említett válságos hetek után apám újra minden délután kikérdezett feladott leckéimből, még latinból is, holott sohasem tanult latinul, mert az állami reáliskola növendéke volt, amelynek abban az időben, amikor kisdíákként beiratkoztam ide, Endrődi Sándor, a neves költő volt az igazgatója. Apám nem volt szentimentális lelkületű ember, és mégis, amikor Endrődi Sándorról beszélt, szinte elérzékenyült. Mint nagyon szegény fiúnak, szülői támogatás hiányában, a költő-tanár személyes anyagi és erkölcsi segítsége tette lehetővé, hogy tovább tanulhasson. Hálaérzése sohasem halványult el benne Endrődi mély humanizmusa iránt, s bár, mint említettem, alig volt érzéke a költészet iránt, Endrődi Sándor verseskötvényei és Heine-fordításai díszkötésben állottak szerény méretű könyvespolcán.

A premontrei gimnázium első osztályát jeles-jőrendű tanulóként végeztem. Apám ugyan azt szeretne volna, ha tiszta-jeles eminensként büszkélkedhetik velem rokonságom és kollégái előtt, mégsem láttam őt csalódottnak, talán azért, mert Petrovay Sándornak, a vá-

radvelencei vasúti állomás főnökének, apám jó ismerősének fia sem szárnyalt túl kalkulusaival engemet, jóllehet már első gimnazista korában kivételes számtan-tudásával keltett feltűnést.

Apám, ha nem is volt maradéktalanul elégedett bizonyítványommal, mégis úgy érezte, hogy meg kell jutalmaznia szorgalmamért. Kivette szabadságát, s felvitte Budapestre, Albert, anyai nagybátyám és családja vendégeként. Egész további életemre kiható, feledhetetlen élmény volt számomra az akkori székesfőváros látványa, mozgalmas, forgalmas élete, a barnára és sárgára festett villamosok ke-rekeinek robaja, csengőinek érces hangja, a magas épületekkel szegélyezett kör-utak nyári napsütésben kavargó ember-áradata, a Duna magas partfalak közé szorított, méltóságosan hömpölygő víztömege, a Lánchíd, a Ferenc József-híd szemgyönyörködtető íveinek harmóniája, a parlament palotájának lenyűgöző monumentalitása, a budai királyi várpalota szélességben és magasságban egyaránt kiemelkedő grandiozitása. Tekintetem éhsége ekkor még csak a külszín látnivalóinak sokaságával igyekezett jóllakni, telhetetlenül és kielégítetlenül; az elbűvöltség szédületével ültem a földalatti villamoson, a Dunát keresztben átszelő propelleren, jártam a gellérthegyi citadellán, a budai hegyekben és a Krisztina-körútra lenéző Bástya-sétányon. Budapest látványai, az embersokaság tömegvonzása, az arányok — Váradhoz viszonyított — méretbeli szokatlansága, a monumentalitás jegyében épült középületek szépsége úgy hatott rám, mint ahogyan egy velem egyidős síkvidéki gyermekre a Mont Blanc legmagasabb csúcsának vagy az Atlanti-óceán mérhetetlen víztömegének megpillantása hathatott. Urbánus kötöttségem kialakulása — ha öntudatlanul is még — alighanem ekkor vette kezdetét, de e kötöttségnek évtizedeken át Budapest volt a tárgya, még akkor is, mikor megjártam Bécsset, Prágát, Párizst, Milánót, Firenzét.

Apám szigorúsága további kisdíákkori pályafutásom idején nemhogy enyhült volna, hanem még fokozódott. De a pofonaitól, fenyegetéseitől, dorgálásaitól való félelem lassan-lassan az ellenállás negatív előjelű erkölcsi magatartásra kényszerített: hazudozni kezdtem ahelyett, hogy szorgalmasabb lettem volna. Ha valamelyik tantárgyból beszekundáztam, otthon nem vallottam be, s amikor apám tanáraimtól megtudta a „tragikus“

valóságot, szigorúsága terrorisztikussá vált velem szemben.

Mind otthon, mind a gimnáziumban égett lábam alatt a talaj. Szorongások, a saját magammal és a felettem uralkodó felnőthatalmakkal szembeni tehetetlenség, a büntudat és a kiüttlanság érzései gyötörték anélkül, hogy a szorgalom erőfeszítéseire készítették volna; anélkül, hogy megrettentem volna a „lecsúzás“ következményeitől.

Ételben, ruhában, kényelemben mindent megkaptam, amit egy szerényfizetésű állami tisztviselő fia megkaphatott, de amire a legjobban vágytam: a jó szó, a biztatás, a segítőkészség, a dorgatóriumok hangjában is ott lappangó melegség hiánya érzéketlenül tett ama földi javak iránt, melyek sok szegény, nélkülöző gyermeket boldoggá tettek volna. Melegséget csak anyám és nagyanyám tekintete sugárzott felém, de ők sem tudták véka alá rejtteni aggodalmukat jövő sorsomat illetően. Lassan valóságos iszony fogott el a tankönyvek láttán, kivéve a földrajzot, a történelmet és a magyar irodalmi olvasókönyvet. A latin talán kedvenc tantárgyammá válik, ha a latin szövegek szöszedetének elkészítésével nem kényszerültem volna órákat eltölteni. A leggyötrelmesebb feladatot a számtan-leckék elkészítése jelentette számomra, annak ellenére, hogy Szmekta Ödön számtantanárunk egyik legmegértőbb, legjóságosabb tanárunk volt. Ha a táblánál valamelyik feladatot nem tudtam megoldani, inkább szomorúan, mint szidalmazva küldött helyemre.

Így állhatott elő, így alakulhatott ki bennem — mai szemmel nézvést — az a paradoxális, netán abszurdnak tűnő lelkiállapot, hogy tulajdonképpen minden gyermeki bajomnak, keserűségemnek okát és egyben gyötrelmes okozatokat szülő színhelyét: a gimnáziumot valósággal menedékhelynek éreztem, különösen azokon a napokon, amikor nem hívtak ki felelni egyetlen tantárgyból sem, vagy nem szekundáztam be. Az osztályban még azok a tanárok sem vetettek rám fürkésző-fenyegető tekintetet, akiknél rosszul állott a szénám, s mert az órák alatt nem csintalankodtam, nem mordultak reám mérgesen.

Ezekon kívül azonban a legfőbb vonzóerőt azért gyakorolta reám — egyre sikertelenebb kisdíákpályám ellenére — a gimnázium, mert itt találkoztam naponta Petrovay Sándorral, padtársammal, aki régen barátságába fogadott, s aki iránt jómagam is először éreztem a barátság bonyolult érzését, amelynek alján talán a hála érzése volt a döntő fak-

tor ama osztálytárs iránt, akit, bár nem volt eminens tanuló, mégis kivételes tisztelet vett körül immár többször bebizonyított, s később csodálatra készítő matematikai tehetségéért, s aki engemet, a kalkulusok ranglistáján mind lejjebbcsúszót bizalmasává tett, s ahol szükség volt rá, védelmezett.

Ez a spekulatív elméjű és már kisdiák korában meglepő kombináló képességeket eláruló barátom a legderűsebb, páratlan humorérzékkel megáldott tanulója volt osztályunknak; temperamentumos, pergő nyelvű és bár a számok bűvületében élt, érzéseiben, vonzalmaiban sohasem vezette számító érdek.

Öntudatos volt — és nemcsak a matematika területén —, koráerett szellemiséggel megáldott csodagyermeket látak benne számtan- és matematika-tanáraink, sőt azok a tanárok is, akik, mert tantárgyaikkal nem sokat törődött, éppen hogy csak „átmenő” kalkulusokat adtak neki. Sikerei ellenére szerény maradt, s kivéve egy-egy „előkelő” család pókhendi gyermekét, mindenkire barát-ságosan szólt, ha megszólították.

Egy reggel, amikor kipirult arccal, még kabátját és sapkáját sem véve le, beállított az osztályba, felugrott az egyik pad tetejére és karjait széttárva, mutaló és mégis harsány hangján kiáltotta a meglepődött fiúk felé:

— Háromszoros banzaj (éljen!) a nagy japán győzelemre! Port-Artur elesett, halál a zsarnok orosz cárral!

Legtöbbünk újságolvasó volt már az orosz—japán háború idején, olvastuk a róla szóló híreket, de a japánok győzelmének jelentőségéről a cári orosz hadsereg felett fogalmunk se lehetett. Petrovay édesapja sokat olvasó ember volt, gyűlölte a Habsburg-dinasztiát, mely a cári seregek segítségével tiporta el a 48-as szabadságharcot. Valószínű tehát, hogy a cári seregek felett aratott japán győzelem feletti lelkesedést ő oltotta bele fiába.

Amikor osztályunk tanulói Petrovay „szónoklata” után kórusban ismételték a „banzaj” szót, nyílt az ajtó és Beke B. Boldizsár osztályfőnökünk, latintanárunk lépett be rajta. Tekintete inkább meglepődést, mint felháborodást villantott felénk, hangja ércesen, felemelten csengett:

— Mit ordítottok?!

S mikor tekintete Petrovayra esett, aki még kabátban, sapkában ott állott az egyik pad tetején, ajkán alig leplezett mosollyal, de azért tekintélytartó szigorúsággal kiáltott rá:

— Te kezdted?

Petrovay lekapta fejéről sapkáját, lelépett a pad tetejéről, és emelt hangon válaszolta:

— Igen, tanár úr kérem. És csak engem tessék megbüntetni, az osztály nem hibás. En kiáltottam el a japánok győzelmi jelszavát, a „banzaj”-t, mert legyőzték az orosz zsarnokot.

Beke Boldizsár hangjának keménysége mintha megenyhült volna, csak ennyit mondott:

— Menj a helyedre, Petrovay. De vedd tudomásul, hogy ha még egyszer hordószónokká csapsz fel itt, az osztályban, az igazgató úr elé kerülsz. Jobb lenne, ha kijávitánád a latinból kapott szekundádát.

Az egész osztály vagy legalábbis a diákok többsége örült, hogy Petrovay megúsza lelkesedésének következményeit, amiben nyilván része volt osztályfőnökünk emberségének, s talán-talán még együttérzésének is.

*

Harmadik osztályos koromban „nagy” esemény történt családjunkban: apám házhelyet vett, és házat építtetett a Szaniszló utcában, a város akkoriban „előkelőnek” tartott negyedében. Ügyvédek, orvosok, bírák, rangosabb tisztviselők utcaja volt ez, mely Várad főútvonalába, a Rákóczi útba torkollott. A Szaroveczky utcai bérházból, ahol gondtalan gyermekkoromat töltöttem, rövidesen ide költöztünk. A felemelkedés vágya, az az óhaja, hogy ne csak a hivatali ranglétrán jusson magasabb fokra, hanem a magántulajdon bűvületében élő akkori társadalomban is „valakinek” számítson, s főleg — mint azt jóval később megtudtam — hűgornak illő hozományt biztosítson, arra készítette apámot, hogy súlyos anyagi kötelezettségeket vállaljon magára: elegendő készpénz hiányában bankkölcsönt kellett felvennie háza felépítéséhez. Minderről csak szüleim egy-egy elejtett szavából értesültem anélkül, hogy megilletődtem volna, anélkül, hogy „megembereltem” volna magamat, és nekifejűdtem volna a tanulásnak. A testi és lelki fenytések keserű, félig-meddig öntudatlan dacot váltottak ki belőlem, a félsz és a szembenállás egymásba átmenő érzéseit, amelyeknek nyomása alól csak akkor szabadultam, ha apám távollétében Petőfi költeményeinek vagy Jókai egy-egy regényének olvasásába merülhettem el. A gimnáziumban csak a magyarórákon, később Tóth-Szabó Pál történelemtanárom óráin éreztem felszabadultnak magamat. Arany János *Toldi*-ja mélységes hatással volt rám; a magyar nyelv szépségét ennek olvasása köz-

ben érzékeltém először, de nem kisebb gyönyörűséggel olvastam Vörösmarty Mihály *Szép Ilonkáját*, a *Zalán futásának* egy-egy részletét. Tóth-Szabó Pálnak, ennek a kiváló történésznek (akit később a budapesti tudományegyetem történelmi tanszéke professzorának hívtak meg) főleg II. Rákóczi Ferencről és a kuruc szabadságharcról tartott előadásai ragadtak meg és keltették fel hosszú életem folyamán sohasem lankadó érdeklődésemet a magyar és a világtörténelem nagy eseményeit és fordulóit tárgyaló kiváló művek iránt, szellemi nagykorúsodásommal egyidejűleg mind kritikusabb hozzáállással.

*

Szorongásaim, félelmeim, a szülői ház lélkörének számomra kedvezőtlen hangulata ellenére sem éreztem magamat szerencsétlennek, illetőleg boldogtalanak. Ma, hét évtized távlatából pillantva vissza kisdíák-koromra, úgy tűnik nekem, hogy ezek az évek számomra az alávetettség, a keserű és olykor eladdig ismeretlen érzelmi töltésű megindultságok éve, döntően hatottak későbbi belső világom, szellemi alkatom alakulására. Az a szűk kis világ, mely alig terjedt túl otthonom és az iskola keretein, egyhangúságában is állandóan testi és lelki ép-ségem veszélyeztetettségének érzését keltette bennem. Ha ennek ellenére kedélyem mégsem borult el, annak köszönhetem, hogy nyilván szelídlelkű és jószágos anyámtól örökölt élet- és emberszeretetem a bizakodás, reménytelennek tűnő helyzetemben is a reménykedés — életem folyamán gyakorta törekenynek bizonyult — mankójára támaszkodtam. S bár iskolai kudarcaim önbizalmam kialakulását a legkevésbé segítették elő, éppen ezekben az években — talán sikertelenségeim kompenzációjaként — alakult ki az a fellegekben járó hitem, hogy egyes tantárgyakból kapott gyenge kalkulussaim ellenére mégiscsak lesz belőlem valaki.

Ezt a fellengzős önbizalmamat, mely nem párosult a kamaszkort jellemző ön-hittséggel, egy-egy „sikerem” is alá-támasztotta. Ernyi Gilbert, fiatal, lelkes irodalomtanárom Arany *Toldijáról* írott iskolai dolgozatomra jelest adott, és Nadányi Zoltán szintén jeles dolgozatával együtt az osztályban felolvastatta velem.

Már nem emlékszem rá pontosan, de úgy hiszem, a harmadik osztályban történt meg az a „csoda”, hogy az eladdig számomra kínos teherként jelentő, érdeklődésem köréből kizárt latin nyelv és irodalom váratlanul közönyösségem ellentétébe csapott át: szinte szenvedé-

lyes szorgalommal tanultam meg, fordítottam le és mondtam fel a latin közmondások egész sorozatát. Latintanárom és osztályfőnököm: Beke B. Boldizsár lecke-felmondásom végén gunyorosan szőlt rám:

— Úgy látszik, fiam, hogy a szentlélek szállt meg.

És annyi elégséges és elégtelen osztályzatom után jeles osztályzatot írt be nevem után noteszébe.

Sikerem azonban nem sokáig tartott a latin nyelvvel kapcsolatos felbuzdulásom nyomán. Néhány hét múlva Szidi húgom differitiszben betegedett meg s az orvos rendeletére engemet Regina nénémhez, ehhez a szép és melegszívű asszonyhoz kvártélyoztak be, aki kisgyermek korom óta kényeztetett. Kikerülve apám ellenőrzése, szakadatlan fegyelmezésének lidércnyomása alól, a négy hétig tartó „szabadság” diákpályám további aiakulására kedvezőlenebb hatással volt, mint apám gyakorta elviselhetetlennek érzett szigora. Szellemi színvonalamat meghaladó, a világról való ismereteim és elképzeléseim kezdetlegessége a tudatlanság merészségével figyelemre nem méltató érdeklődéssel vettem rá magamat Regina néni könyvtárában Tolsztoj *Karenina Annájának*, Madách *Az ember tragédiájának*, Graetz a zsidóság ókori történelmét tárgyaló első kötetének, Goethe *Faustjának* olvasására. Leckéimet teljesen elhanyagolva, egyre-másra szekundáztam be több tantárgyból, többek között latin nyelvből is.

Az az ismeretlen világ, mely az említett nagy klasszikusok műveiből élém táruult, nemcsak azért zavart meg, mert olyan érzelmeket, gondolatokat, az emberi vágyak, álmok, törekvések, fájdalmak, szenvedélyek számomra nemcsak egészében, de számos részletében még felfoghatatlan sokaságát tárta elém; s félig vagy alig-megértettségük ellenére is arra döbentett rá, hogy családom és iskolám szűk körén túl olyan világok is léteznek, melyek számomra elérhetetlenek, megközelíthetetlenek, s éppen ezért csodálatosak, képzeletemet nyugtalanított. Hatásuk alatt olyan aiaktalan vágyakozások, nosztalgiai, képzelgések kavargtak bennem, melyek maradék köteleltség-érzetemet is ellankasztották. Gyötrelmes lelkiállapot volt ez egy olyan kisdíák számára, aki rettegett apja türelmetlenségétől, többnyire fia jövőjéért való aggodásából eredő, indulatossággal párosult szigorától, s ugyanakkor halványan érezte, hogy fájdalma és kétségbeesése az ő hanyagsága, nemtörődömsége miatt került forrpontra. Ennek ellenére sem volt

erőm a lejtőn megállni: a harmadik gimnáziumból már csak pótvizsgával léphettem „magasabb osztály”-ba, a negyedikbe.

Közvetlenül a bizonyítványosztást követő napokban történt, hogy Beke Boldizsár osztályfőnököm egy délután ellátogatott szüleim házába. Nem voltam odahaza, anyám nagynénémhez küldött el valami üzenettel, s így most is csak nagyanyámtól, persze apám távollétében, tudtam meg, hogy szüleim minék köszönhették osztályfőnököm megtisztelő látogatását, ami abban az időben valóban kivételes esemény volt egy társadalmilag nem kiemelkedő rangú család számára. Annál is inkább, mert a premontrei tanár-kanonokok, liberalizmusuk és többségükben felvilágosodott gondolkodásuk, valamint annak ellenére, hogy diákjaikkal szemben semmiféle elfogultságnak, megkülönböztető szándéknak nem adták tanújelét, magánemberként szívesebben érintkeztek a származási, vagyoni és értelmiségi előkelőségek köreivel, s azok közül is elsősorban a katolikus egyház világi híveivel.

Mint nagyanyámnak „bizalmas és titokként kezelendő” szavaiból megtudtam, osztályfőnököm látogatásának nálunk nem egy bukkott diák szülői házában tett konvencionális vizit-jellege volt, hanem — velem kapcsolatban — olyan professzori tanácsadások céljából történt, melyek szüleimre, illetőleg főleg apámra nézvést, ha nagyjában lesújtóak is voltak, némi reményt kelthettek benne fia jövőjét illetően, s talán apai hiúságát, melyet iskolai kudarcaim nem kényeztetek el, pillanatnyilag az az illúzió is kielégíthette, hogy osztályfőnököm nem látott bennem végleges bukásra és kiselejtezésre ítélt nebulót. Mint mondotta, éppen ezért jött el szüleimhez, hogy megtanáskozza velük: mit lehetne, illetőleg mit kellene tenni „jóeszerű, jóviseletű” fiuk érdekében, aki az első és részben a második osztályban is a jelesjórendű tanulók közé tartozott, s a harmadik osztályt, íme, már pótvizsgára utasított diákként végezte. A gyenge, sőt rossz diákok sorába való lecsúszásomnak tehát nem szellemi képességeim hiánya lehet az oka, hanem valami más, aminek nyitjára nem jött rá, de szerinte változtatni ezen a helyzeten csak kétféle módon lehet: vagy vigyen el apám egy másik gimnáziumba, ahol mint internátusi bentlakó állandó felügyelet és ellenőrzés alatt állnék, vagy pedig, ha beleegyeznek ebbe, katolizáljak s a helyi Szent József intézet papnövédeként folytassam tanulmányaimat a premontrei gim-

náziumban. Itt, a Szent József intézetben nem volna alkalmam lelki-szellemi elkalandozásokra, s talán újra jó tanulóvá válhatnék, netán szép karriert futhatnék be majd a papi pályán. Mint később megtudtam, osztályfőnököm még Fraknói Vilmos magasba ívelő papi pályafutására is hivatkozott szüleim előtt, aki egy kis falusi zsidó szatóc gyermekeként katolizálva, teológiai és filozófiai tanulmányainak elvégzése után, elég hamar püspöki rangra emelkedett, majd egyik legkiválóbb magyar történetíróként az Akadémia főtítkárává, később einökövé választották meg.

*

Jóval később, szüleim aranylakodalma-ra való hazatérésem alkalmával idézte fel apám egykori osztályfőnököm látogatásának emlékét, immár nem a szemrehányás, inkább a megbékéltség hangsúlyjaival. Bevallotta, hogy ha nagyanyám és részben édesanyám ellenállása nem téríti el a szándékától, ő talán elfogadta volna osztályfőnökömnek azt a javaslatát, hogy katolikus papnövédek legyen belőlem, s ezzel a lépéssel nyilván a hitelhagyottság ódiáját zúdította volna magára hitsorsosai s távolabbi-közelebbi rokonsága részéről, bár abban az időben a zsidóság haladottabb, túlnyomóan az értelmiségi pályákon működők rétegeiben az asszimilációs folyamat (főleg a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban, melyek közül Várad a századelőn élvonalbelinek számított ebben a vonatkozásban) nemcsak a keresztény életformákhoz való hasonulás, az európai s a magyar kultúra és tudományosság elsajátításának vágyával téltődve kapott lendületre, hanem a mind gyakoribbá váló megkeresztelkedésekben is megnyilvánult.

Mélyen megrendített apámnak az a vallomása, hogy ő még az én hitehagyottságom ráeső ódiáját is magára vállalta volna, ha ezzel az én boldogulósomat segíti elő, bár megkereszteltetésem az ő számára is súlyos lelki teher-tételt jelentett volna, nem vallási előítélete miatt, hanem csupán azért, mert gyermekkorában még olyan környezetben nevelkedett, mely a kiközösítettség századok óta tartó légkörében kialakult megmerevedett formák béklyójába volt kényszerítve, s olyan félelmekkel, előítéletekkel, hiedelmekkel teltődött, melyeknek átformálódásához, felengedéséhez idő kellett. S bár apám ebben a vonatkozásban nagy utat tett meg, hatáskütlő mégsem tudott maradék nélkül megszabadulni.

Miután a katolikus hitre való áttérésem problémája fel sem vetődött többé, jómagam véleményének meghallgatására sem került sor ezzel kapcsolatban szüleim részéről. De bizonyos, ha sor került volna rá, kétségbeesetten elleneztem volna katolikus kispappá való avatásokat, annak ellenére, hogy — amit már említettem — a misék pompája, a katolikus templomok, mint a váradi püspöki székesegyház művészi freskókkal díszített belseje, a latin nyelvű liturgia méltóságteljes mondatai, a zenés misék fenséges dallamai mélyeséges áhítatot keltenek, olyan, eladdig ismeretlen érzelmi hurokat pendítettek meg bennem, melyek inkább a hit, a hívés vágyával, a lelki felemelkedés szomjával voltak eljegyzettek, semmint egy láthatatlan istenség imádatára ösztönözték volna gyermeki lelkületemet. Mint paptanárok gimnáziumába járó kisdíák, jól tudtam, hogy bár a katolikus papok élete anyagi vonatkozásban gondtalan és bőséges, mégis magánosságra, családtalanságra ítélte, a „világi hívságok“ iránti megvetésre irányzott élet, s tudományos és irodalmi érdeklődésüket is vallási dogmák korlátozzák. Tudtam, hogy paptanárain nem járhatnak se kávéházba, se színházba, se nyilvános vigaságokra, legfeljebb civil barátaik ebédre vacsorára való meghívását fogadhatják el. Jártam néhány tanáromnak a rendházukban lévő cellaszűz szobájában, mely kényelmessége, lakályossága ellenére is ridegnek, kopárnak, naptalanak tűnt.

Ha netán a Szent József intézetben katolizált papnövendékként kellett volna folytatnom diák-pályámat, ez apám szigoránál, keserűségektől nagyon korán megtépázott sorsomnál is vigasztalanabb élet lett volna számomra. Ha iskolai előmenetelemet talán elősegíti is ez a fordulat s a tehetetlenségi erő nyomása alatt magolásom, biflázásom révén azokból a tantárgyakból is jó jegyeket érek el (számant, geometria), melyekből leggyakrabban bukásra álltam: életszomj, a megismerés éhsége, mely szellemi fejlettségemet meghaladó tartalmú könyvek olvasására ösztönözött, talán olyan meg hasonlóságokban apadt volna el, szikkadt volna ki, melyek végül is a filiszteri boldogság, azaz eszméktől mentes, öncélú s talán éppen ezért lelketlen sikerek (anyagi sikerek) révén kalauzolták volna életemet.

*

Apám a vakáció tartamára instruktort fogadott mellém: egyik román kolégájának, Labancz (Lobonțiu) Mihály

postaellenőr Illés (Ilie) nevű fiát, aki jelesen érettségizett s szeptemberben a műgyetemre készült beiratkozni. Résszemre szomorú vakáció volt ez, amit csak instruktorem szelidsége, türelme, kivételes jósága enyhített. Nem szidott, ha valamelyik számtani feladatot nem értettem, vagy nem tudtam megoldani; addig magyarázott, míg sikerült fejembe verni a számtani-mértani tananyagot annyira, hogy a pótvizsgát végül is sikerrel tettem le. Ez a „siker“ azonban nem jelentett javulást, kedvező fordulatot, biztatást diákpályám további alakulásában. Nem voltam tudatában ennek, de a freudi lélektan divatos műszavával élve: „alacsonyabbrendűségi“ érzésekkel, szégyenkezve, visszahúzó félszeggel léptem be a negyedik osztályba, régi tanulótársaim közé. Még Petrovay Sándort, az előbbi években meghitt barátomat is alig mertem azzal a közvetlenséggel megszólítani, mely a barátság, az együttérzés természetes velejárója. Azonban, mint kiderült, Petrovay nemcsak kimagasló matematikai képességekkel megáldott, hanem nemeslelkű emberke is volt: pillanatra sem érezte velem bukott diák-voltomat; ellenkezőleg: olyan melegséggel fogadott újra barátságába, mint az előző években. Ha van valami igazság abban (szerintem nem sok), hogy az ellentétek vonzzák egymást: ő, a matematikai, fizikai érdeklődésű kisdíák bennem az irodalmi-történelmi érdeklődésű fiút tisztelte, mint ahogyan én benne a számomra megfjejtethetlen hieroglifákat jelentő számok és egyenletek világában csodálatos otthonossággal mozgó csodagyermeket láttam és tiszteltem.

Petrovay, aki többször járt nálunk, és jól ismerte apám szigorú tekintetét, velem szemben alkalmazott parancsoló hangját, részvétet érzett irántam, annál is inkább, mert az ő otthoni helyzete kedvezőbb volt az enyémnél: számtan-tanárai apja előtt nagy jövőt jósoltak neki, s ez jócskán enyhítette az állomásfőnök úr szigorát, jöllehet fia a humaniorákból gyakran szekundázott be. De végül is mindig átmenő jegyet kapott.

A halkszavú, kisdíák korában is választékosan öltöztetett, ébenfekete haját brillantinnal illatosító, emines tanulóként tündöklő Nadányi Zoltán, az előkelő Bihar megyei dzsentri-család fia, akivel azelőtt, ha nem is meghitten baráti, de szívélyes viszonyban voltam, Petrovayval ellentétben nagyon is érezte velem bukott, illetőleg csupán javítóvizsgával felsőbb osztályba jutott voltomat. Finom

modora, jólneveltsége, szelíd és álmodozó természete, minden durvaságtól ir-
tózó lelkülete megakadályozta ugyan ab-
ban, hogy idegenkedését tőlem nyíltan
kifejezésre juttassa, de lehetőleg kerülte
a velem való szóbaállást, a tízperces szü-
netekben éppúgy, mint hazamenetkor a
hozzám való csatlakozást, noha a Sza-
nizsló utcával párhuzamosan, pontosab-
ban: egyirányban futó utcában lakott.
A kamaszkor fokozott érzékenysé-
gével reagáltam Nadányi ama félreérthet-
len magatartására, hogy nem kívánja tár-
ságot, és ezentúl én kerültem őt, ille-
tőleg a vele való „bizalmas“ hangú és
hangulatú szóváltást. Később azonban
már alakuló megfigyelőképességemmel
észrevettem, hogy nemcsak irántam ta-
núsított hüvös, elkülönülő magatartást.
Ha szép szeptembervégi időben apám
olykor megengedte, hogy a városba sé-
tára induljak, néha-néha abban a kis-
parkban, ahol ma az Ady-múzeum és a
nagy költő szobra áll, Nadányit ren-
dszerint még fiatalos, elegáns édesanyjá-
val egy padon ülve vagy a mai múzeum
helyén lévő, előkelőségek számára fenntar-
tott cukrászda teraszán, haboskávóját
kanalazva láttam. Ilyenkor feltűnt ne-
kem, hogy még édesanyjával is alig
váltott szót, csak ült elmélázva, a szept-
embervégi égbolton már bágyadtan tűn-
döklő fényekre szegezve tekintetét. Ma-
gányos lélek volt már kisdíák korában,
s úgy tudom, egész életében az maradt,
úgy is mint ember, úgy is mint halk-
szavú, érzései mélységét tükröző költé-
szetének alkotója.

*

Apám reménye, hogy a negyedik osz-
tályban megemberelem magamat és visz-
szaszerezem jótanulói „rangomat“, nem
teljesült. S ennek talán nem is akaratom
és igyekvésem hiánya volt az oka. Apám
szigorúsága némileg enyhült ugyan irá-
nyomban, mert erőfeszítéseim eredmé-
nyeképpen még algebrából és geometriá-
ból sem szakundáztam be, s latinból is
újra sikerült jó kalkulusokat szereznem;
magyarból, történelemből, német nyelv-
ből pedig elég jól állottam. De a vala-
hai, majdnem eminensi fokozatot vissza-
szereznem, mint említettem, mégsem si-
került.

Ha ennek okát csaknem nyolc évtized-
nyi utólagossággal, s éppen ezért lélek-
tanilag még félig-meddig sem helytálló

pontosággal akarom felderíteni, illetőleg
megmagyarázni, legfeljebb annak megál-
lapítására szorítkozhatom, hogy az élet,
még a kisdíái élet mélypontjáról is
nehezebb, sokkal nehezebb újra a fel-
színre emelkedni, mint azt — az akarat
csodátévé erejének hangsúlyozásával —
egyeből bölcselek és moralisták a múltban
hirdették, illetőleg a jelenben is hirdetik.
Ha apám mindinkább borúsá, gondter-
heltté váló arcára pillantottam, a szé-
gyen érzésével vegyült bennem a féle-
lem érzése, de bármennyire erőszakoltam
is magamat a nem-kedvelt tantárgyak
biflázására, ha Regina néném férjének
könyveiből egy-egy „csempészett“, kabá-
tom zsebébe rejtett kötetet vittem haza,
például Kiss József verseskötetét vagy
Dosztojevskij *Bűn és bűnhődés*ét, az az
elszánásom, hogy az iskolai feladatok
elvégzését tartom ezentúl legfőbb köte-
lességemnek, csödöt mondott. Ha apá-
mat nem éreztem közelemben, a titok-
ban megszerzett olvasmányokat vettem
elő (a pamlagomban kialakított rejték-
helyemről), és olyan szenvedéllyel búj-
tam őket, mely szinte már a megszállott-
sággal volt határos. Ha anyám olykor
benyitott szobámba, és szelíd, fájdalma-
san jóságos tekintetét rámszegezve meg-
kérdezte, hogy tanuló-e, tankönyvem
olvasmányom kötetére illesztve, riadtan
bár, de igennel válaszoltam... Szellemi
érdeklődésemmek e szenvedélye ellen
(mely iskolai pályafutásom szempontjá-
ból éppolyan kártevő volt, mint a fel-
nőttek alkoholista vagy kártya-szenve-
délye) se kisdíákkoromban, se napjaink-
ban nem találták fel az orvosilag ellen-
őrizhető elvonókrút.

Kisdíákkori kudarcaim sora így, ha
nem is fokozódott, de az első évek jeles-
jórendőségéhez viszonyítva, nem záró-
dott olyan javuló tendenciával, hogy a
premontreiek hírneves és sok tekintetben
lelkemhez nőtt gimnáziumában való ma-
radásomat biztosította volna. A fenye-
getés, hogy ha nem biztató eredménnyel
végezem a negyedik osztályt, apám va-
lamilyik más gimnáziumba fog beiratni
a következő évben, végül is számomra
és szüleim számára kegyetlen valósággá
vált. Nem buktam meg, sőt a magyar
nyelvből jeles, latinból és történelemből
jó osztályzattal, végeredményben azon-
ban a közepesnél is gyengébb eredmé-
nyel végeztem el a negyedik osztályt.